

קודיפיקציה אתית באוניברסיטת בן-גוריון

יצחק (יאני) נבו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב^a

יצחק (יאני) נבו

במאמר זה מתואר הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון, הרקע לכתיבת הקוד ולקבלתו על ידי סנאט האוניברסיטה, מבנהו הבסיסי של הקוד ועקרונותיו היסודיים. כמו כן מובאות דוגמאות לנושאים עקרוניים המטופלים על פי הקוד האתי ודרכי ההתמודדות עמם.

קוד אתיקה אקדמית

בשנת 2007 התקבל בסנאט אוניברסיטת בן-גוריון קוד אתיקה אקדמית. הקוד מצוי באתר האוניברסיטה ורבים משתמשים בו לבירור סוגיות אתיות הקשורות לדרכם במוסד ובאקדמיה¹. על יסוד הקוד האתי הוקמה גם ועדת אתיקה, המכונה ועדת הקוד האתי. ועדה זו דנה בשאלות אתיות המועלות בפניה וממליצה לפונים אליה ולהנהלת האוניברסיטה בנושאים השונים. במהלך השנים הונחו על שולחנה של הוועדה סוגיות שונות, כגון ניגודי עניינים בהתנהלות פנים-אוניברסיטאית, הענקת קרדיט נאות (או בלתי-נאות) לחוקרים ולמחברים, יצירת נוהל אוניברסיטאי לקניין רוחני, סוגים שונים של הונאה אקדמית וגבולות החופש האקדמי. לוועדה סמכויות המלצה בלבד; היא אינה מתפקדת כבית דין מסוג כלשהו ואינה פוסקת פסקים. כמו כן, הנהלת האוניברסיטה אינה מחויבת לקבל את המלצותיה של הוועדה ויכולה לנהוג על פי שיקול דעתה. עם זאת, ברוב המקרים עד כה התקבלו המלצותיה של ועדת הקוד האתי והנהלת האוניברסיטה גילתה נטייה לפעול על פיהן.

התפתחויות אלו, יש לומר, אינן מקריות, ואף אינן בלתי-שנויות במחלוקת. העלייה בחשיבות החברתית של האוניברסיטאות הביאה לצמיחתן ולהעצמתן, אך בה בעת הביאה גם לדרישה ציבורית גוברת לבקרה על פעילויותיהן ולהעמדת פעילויות אלו על בסיס ציבורי נאות, בצד הבסיס המקצועי והאקדמי שלהן². באוניברסיטת בן-גוריון באה דרישה זו לידי ביטוי בחקיקתה של חוקה אוניברסיטאית חדשה (החוקה והתקנון

הכללי, 2004). החוקה החדשה שינתה את המבנה הניהולי של האוניברסיטה, צמצמה את האוטונומיה האקדמית של הסנאט ושל רקטור האוניברסיטה והכפיפה אותם ל"שדרה ניהולית" אחת. במסגרת החוקה עלתה גם הדרישה לגיבוש קוד אתי וכללים להתנהגות הסגל האקדמי³. דרישה זו נענתה ביצירת קוד האתיקה האקדמית על ידי הסנאט. בכך נתן הסנאט את ברכתו לשילוב הנורמות האקדמיות והמקצועיות הטהורות במסכת נורמטיבית רחבה יותר, כזו המביאה בחשבון גם את הקשרה הציבורי של הפעילות האקדמית ואת גבולותיה המוסריים של פעילות זו⁴ (רבים רואים בהתפתחויות אלו, ובעיקר בהחלשת כוחם של הסנאט והרקטור, איום על האוטונומיה האקדמית של האוניברסיטאות וצמצום חירויותיהן האקדמיות, עד כדי העלאת החשש מפני "קץ האקדמיה בישראל"⁵. מאמר זה לא ידון בכך).

יש הרואים בקוד האתיקה האקדמית מעין הטלה של מגבלות חוץ-אקדמיות על דרכו של המחקר והפרה פוטנציאלית של החופש האקדמי; ואכן קודים של אתיקה אקדמית כוללים גם מגבלות על חירויות המחקר וההוראה, כמו מגבלות על מחקר רפואי הכרוך בניסויים בבני אדם⁶, מגבלות על מחקרים בפסיכולוגיה חברתית המערבים מידה כלשהי של הונאת הנחקרים⁷ ומגבלות על מרצים מתוקף כבודם של סטודנטים וחזותם לחינוך סובלני ובלתי-מפלה⁸. גבולות אתיים מעין אלו המוטלים על חופש המחקר וההוראה, מעוררים שאלה שאין האקדמיה פטורה מלהתמודד עמה בדבר מעמדם הערכי היחסי של המחקר, הידע, ההשכלה והאמת בהשוואה לערכים מוסריים ותרבותיים אחרים. ניסוחם של קודים אתיים באוניברסיטאות או באגודות מקצועיות עשוי דווקא להוות מסגרת מועילה להתמודדות מעין

a פרופ' יצחק (יאני) נבו, המחלקה לפילוסופיה, מחבר הקוד האתי של אוניברסיטת בן גוריון ומכהן כחבר ועדת הקוד האתי ("ועדת האתיקה" במוסד זה), yanni@bgu.ac.il

פרק ז' עוסק בניהול אקדמי ובדרישות העולות מתוך חובת האקדמיה לנהל את עצמה בתחומיה היא.

בין המוסרי למקצועי: יעדי הפעילות האקדמית

ככל דיסציפלינה מקצועית, גם דיסציפלינת המחקר המדעי-אקדמי הינה פעילות תכליתית מאורגנת להשגת יעד כלשהו, הנתפס באורח מהותי (Intrinsic) כטוב. הדיסציפלינה כוללת אמירה על האופן שבו טוב זה משתלב (או אינו משתלב) בערכים מוסריים וציבוריים אחרים ובטוב האנושי הכללי. עוד כוללת הדיסציפלינה אמירה על האמצעים שבהם ראוי, או בלתי-ראוי, להשתמש כדי לממש את ה"טוב"⁹. דיסציפלינה מקצועית (פרופסיה) היא אפוא מעין קוד אתי בלתי-מפורש, ואחריותם של העוסקים בה היא להפוך אותו למפורש ולהביא לידי ביטוי פומבי וציבורי את ערכיה היסודיים של הדיסציפלינה. דיסציפלינה מקצועית שלא תנהג בדרך זו מסתכנת בחוסר מודעות מלאה למאפייניה הערכיים, ובעקבות זאת בתפקודים לקויים מסוגים שונים. יתרה מזאת, היא מסתכנת גם באובדן האוטונומיה הערכית שלה, שכן בהיעדר קודיפיקציה עצמית מפורשת, ובייחוד בעולם מורכב ומשועשע הנתון לקונפליקטים ערכיים רבים, יבואו אחרים ויטילו עליה קודים משלהם¹⁰.

בראש ובראשונה, אם כן, קודיפיקציה עצמית מפורשת חיונית לשגשוגה של הדיסציפלינה, להגברת המודעות לערכיה בקרב העוסקים בה וליצירת הרמוניה כלשהי בין ערכיה לבין ערכים אחרים, בעיקר אלו שיש לציבור עניין בהם. קוד אתי-פרופסיונלי נע על ציר הנמתח בין שני קטבים. בקוטב האחד, חייב הקוד אתי לבטא שיקולי מוסר וערכים ציבוריים כלליים, שיישומם המקצועי עלול להיות בעייתי מתוקף העובדה שהם עשויים לעמוד בניגוד לתכליותיה של הדיסציפלינה המקצועית עצמה וכן משום שהם בדרך כלל שנויים במחלוקת. כך למשל התכלית של הפרופסיה העיתונאית לשרת את "זכות הציבור לדעת" עשויה לעמוד בניגוד לזכויות של פרטיות אינדיבידואלית, הנתמכות על ידי שיקולים מוסריים וציבוריים כבדי משקל. בקוטב האחר, הקוד אתי חייב לבטא את תפיסתה העצמית של הדיסציפלינה המקצועית שאת פעילותה הוא נועד להסדיר, וכן את מטרותיה היסודיות ואת האמצעים שהיא מזהה לקידום מטרות אלו. באופן כללי, הקוד אתי חייב לבטא את הערכים הספציפיים המכוננים את הדיסציפלינה, ושאינם נגזרים רק מערכי מוסר כלליים.

תפקידו של קוד אתי בקוטב הראשון הוא לבטא ולמסד מערכת של הכרעות ערכיות, המצמצמת ככל האפשר את מרחב הביטוי של מחלוקות ודילמות מעין אלו, על פי עדיפויות ועקרונות סדר מפורשים ומנומקים, המבטאים תפיסה על אודות מקומו של הטוב המקצועי ביחס לערכים אחרים. מטרה זו איננה ניתנת להשגה באורח מלא, ומרחב אי-ההסכמה והמחלוקת לעולם אינו מצטמצם לאפס. עם זאת, ככל שהקוד מפורש יותר ומנומק יותר, ניתן לקוות לצמצום קונפליקטים מוסריים או למיקודם, באופן שמקטין את נזקם. גם בקוטב השני שוררים הבדלים ומחלוקות העלולים לבוא לידי ביטוי בקונפליקטים מוסדיים קשים, וזאת גם כאשר כולם שואפים אל המיטב המקצועי ומעוניינים לפעול כשורה. לפיכך גם בהקשר זה תפקידו של הקוד אתי הוא למסד הכרעות נורמטיביות באשר ליעדי הדיסציפלינה, אמצעיה הראויים והבלתי-ראויים ומסכת ההתחייבויות והזכויות הנגזרת

זו. מכל מקום, הכרעתה של אוניברסיטת בן-גוריון להעביר את גיבוש הקוד אתי לידי הסנאט (להבדיל מחבר הנאמנים או הוועד המנהל למשל), יש בה גם מידה של הכרה בתוקפם של טיעוני הביקורת האלה ובחששות המבוטאים בהם, לצד היענותה של האוניברסיטה להלך הרוח הציבורי. גיבושו של הקוד אתי דווקא על ידי הסנאט אפשר את העמדתם של עקרונות אקדמיים ומקצועיים במרכז הקוד אתי עצמו, ובהם גם את עיקרון החופש האקדמי. כך נוצרה מזיגה שבה עקרונות אתיים וציבוריים מחד גיסא ועקרונות אקדמיים ומקצועיים מאידך גיסא שימשו לתמיכה ולהבהרה הדדית. מזיגה זו, יש לומר, היא מטבעה של הקודיפיקציה האתית בכל תחום מקצועי האמור להביא בחשבון הן את יעדיו של המקצוע והן את מעמדו של הציבור הנזקק לשירותיו.

קוד האתיקה האקדמית של אוניברסיטת בן-גוריון כולל שבעה פרקים:

פרק א' מהווה תמצית של ערכי היסוד של הקוד, מעין פתיחה (Preamble) לקוד בכללותו. ערכי היסוד הנמנים בתמצית הם האמת והחירות, וכנגזר מהם - אי-משוא פנים, יושר, צדק, שוויון וכבוד האדם באשר הוא.

פרק ב' קובע את מטרות הקוד ואת דרכי הפעלתו. בין היתר מיוסדת בו ועדת האתיקה המוסדית ונקבעים תפקידיה, הרכבה וסמכויותיה.

פרק ג' מציג את תכליות היסוד של הפעילות האקדמית: "חיפוש האמת, חקירתה והוראתה", ומציג בצורה מקיפה יותר את הקשר ה"אפיסטמולוגי" בין החירות האקדמית ונטיית המחקר לאמת ואת השלכותיו של קשר זה על המבנה הנורמטיבי של האוניברסיטה כמוסד ציבורי שתכליותיו המהותיות הן תכליות אפיסטמולוגיות. פרק זה כולל גם דיון בגבולות החירות האקדמית, במעמדה של האוניברסיטה כמוסד ללא כוונת רווח ובמידות הנדרשות מחברי סגל כעובדי מוסד מעין זה.

פרק ד' עוסק בסוגיות אתיות במחקר. עיקרון היסוד שבו הוא עצמאות המחקר ביחס לדעה קדומה או אינטרס כלשהו ואי-תלות ממצאי המחקר בגורמים שרירותיים. מעיקרון זה נגזרים ערכים נוספים כגון פומביות המחקר, חשיפתו המלאה של המחקר, חובת היושרה ודיווח האמת בניהול המחקר, הקפדה על מתן קרדיט הולם לכל המעורבים במחקר, מניעת גניבות ספרותיות, מניעת הטיות לפי דרישותיהם של מממנים או גופים ציבוריים ועוד. בפרק זה נידונות גם הגבלות חשובות על המחקר האקדמי, מניעת סיכונים בלתי-סבירים למעורבים במחקר, הסכמה מושכלת מנבדקים אנושיים, כפיפות לחוק ולאמנות בין-לאומיות, עקרונות הלסינקי במחקר רפואי ומניעת כל מחקר שיש בו פגיעה בכבוד האדם, בחירותו ובזכויותיו האנושיות הבסיסיות. במקרים מסוימים מגבלות אלו עשויות אמנם לעמוד בניגוד לחופש המחקר, אולם לטווח ארוך יש בהן דווקא כדי לקדם את החופש האקדמי כחירות המשתלבת במסכת ערכים וזכויות יסודיים ואיננה פוגעת בהם.

פרק ה' מתמקד בסוגיות של הוראה אוניברסיטאית. עיקרון היסוד שבו הוא היותה של ההוראה האקדמית הוראה "מונחית מחקר", להבדיל מסוגים אחרים של הוראה המתקיימים בחלק מהמוסדות.

פרק ו' עוסק בסוגיות הקשורות לפרסום אקדמי וליושרה בפרסום.

הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון. לפי גישה זו, מטרתה של החירות האקדמית היא להבטיח בקרה חופשית של כל תיאוריה, מחקר או פרדיגמה, כדי שבסופו של יום תשרודנה רק התיאוריות החזקות והמבוססות ביותר, אלו שניתן לקוות שהן הקרובות ביותר לאמת. בדרך זו מתגבר המוסד האקדמי החופשי, כאשר הוא פועל כהלכה, על ההטיות של חוקריו. כלומר קביעת האמת כיעד המחקר האקדמי יוצרת את הבסיס לדרישות החופש האקדמי, המהוות מרכיב יסודי בכל אתיקה אקדמית ראויה לשמה, שהרי החופש האקדמי אינו חירות ביטוי נגטיבית גרידא, אלא גם זכות פוזיטיבית לשימוש חופשי במשאבי המחקר וההוראה החברתיים. זכות פוזיטיבית מעין זו דורשת הצדקה ייחודית בנוסף להצדקה הניתנת לחירויות הביטוי הכלליות. כאמור, כל חוקר הוא סובייקטיבי במידה כזאת או אחרת, אולם חירותם האקדמית של החוקרים בבואם לבחון כל תיאוריה באורח ביקורתי מטה את המחקר לכיוון אובייקטיבי. כך גם מערכות בקרה, רפליקציה, קידום חוקרים, הענקת קביעות וכדומה. החירות האקדמית, אם כן, הינה אמצעי להשגה ממוסדת וציבורית של האמת, ומכאן מעמדה המרכזי בכל אתיקה אקדמית המעמידה את האמת (והידע) כתכלית המחקר (כך גם בהקשר של הוראה). החוקר באוניברסיטה ילמד וידריך לפי מחקריו ולפי תפיסותיו; האוניברסיטה כגוף ציבורי היא האחראית למגוון המדעי שאליו ייחשף הסטודנט). סעיף 3/ג בקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון מסביר קשר זה כדלקמן: "החירות האקדמית מהווה תנאי הכרחי יסודי לשימוש ערכי היסוד של האוניברסיטה".

חקר האמת והוראתה נעשה תמיד מנקודת ראותו המיוחדת של חוקר זה או אחר. נקודת ראות זו היא נקודת הראות שרכש החוקר בלימודיו, ואשר מגולמת בשיטות המחקר שבהן הוא משתמש וב"פרדיגמה" שבמסגרתה הוא פועל. מימד סובייקטיבי זה במחקר תיאורטי דורש את תיקונו במערכת פומבית וחופשית של בקרה מקצועית, המעמידה כל שיטה, תיאוריה או "פרדיגמה" לביקורת מקצועית קפדנית. רק קיומה של מערכת בקרה מעין זו יכול להבטיח לטווח ארוך, ומעבר לחולשותיו האנושיות של כל חוקר וחוקר, את האובייקטיביות הנדרשת מחקר האמת. עם זאת, החופש והבקרה האקדמית אינם מבטיחים את האמת, אלא רק את ההתרחקות המתמדת מן הסובייקטיביות של החוקר ואת ההתקרבות המתמדת אל האמת באמצעות בקרה בין-סובייקטיבית. ייתכן כי האמת כשלעצמה היא נקודת גבול אידיאלית אך בלתי מושגת, כזאת שאנו יכולים רק לשאוף להתקרב אליה. אולם במיסוד ובנורמות ראויות אנו יכולים בכל זאת להבטיח את האובייקטיביות של המחקר. מבנה נורמטיבי מעין זה הוא המבנה שאליו שואפת אתיקה האקדמית. בקביעת האמת כיעד של הפעילות האקדמית אין כדי לשלול את חשיבותה של הטלת הספק האקדמית גם באמת עצמה. חוקרים רבים מפקפקים במעמדה של האמת, ואין להטיל בכך דופי. פילוסופים ספקניים, סוציולוגים ביקורתיים, היסטוריונים חדשים או כל מי שתפיסותיו התיאורטיות מניעות אותו לומר ש"אין דבר כזה, אמת", ש"האמת איננה אלא גילוי של כוח" או ש"האמת אינה יעדו המהותי של החקר", מוסיפים להיות אזרחים רצויים ומועילים באקדמיה. כוונת הדברים היא רק שטענות אלו חייבות לעמוד גם הן למבחנים אקדמיים ולמבחני ביקורת בלתי-תלויים, ובאי-תלות זו מצויה תקוות האקדמיה לאובייקטיביות ולאמת. במובן זה, ספקני האמת באקדמיה

מהם. קוד אתי-פרופסיונלי הוא אם כן מזיגה: שיקולים מוסריים וציבוריים כלליים משמשים מסגרת לקביעת מטרות ואמצעים פרופסיונליים ספציפיים מצד אחד, ותפיסות פרופסיונליות משמשות קריטריונים להכרעה או להעדפה בין שיקולים מוסריים וציבוריים מן הצד האחר.

להלן דוגמאות אחדות לניגודים החבויים בתוך דיסציפלינה פרופסיונלית. מהו יעדה הערכי של הדיסציפלינה הרפואית? האם יעדה הוא להאריך חיים או שמא גם למנוע סבל? קוד אתי-פרופסיונלי בתחום הרפואי ידרש לשאלת סדר העדיפויות בין שני הערכים, למשל במקרים שבהם מניעת הסבל אפשרית רק בהפסקת החיים. ברור שלא ניתן להכריע בין שני הערכים המנוגדים הללו ללא בירור יסודי בשאלות מוסר כלליות בדבר ערך החיים או מידת הצדק שבנטילתם, שאלות שבהן גם לציבור ולמוסדותיו הדמוקרטיים והמשפטיים יש עניין רב. ברור גם שכל הכרעה בשאלות האלה תזדקק להבהרה יסודית על זהותה העצמית של הדיסציפלינה הרפואית. הכרעה חז-צדדית, כגון זו המעדיפה תמיד את הארכת החיים על מניעת הסבל, בין שיקוליה מוסריים ובין שהם ממסדיים-אינטרסנטיים, תתקשה לעשות צדק עם מלוא המורכבות של התפיסה הדיסציפלינרית העצמית ועם מכלול הדרישות הניצבות בפני מקצוע הרפואה. הכרעה שונה (אפילו במידת מה) עלולה לסתור ערכים אחרים, תרבותיים או דתיים למשל, שהם בעלי בסיס ציבורי רחב. יצירת מיזוג בין שיקולים וערכים מנוגדים אלו היא עניינה של האתיקה המקצועית, ובמקרה זה גם של המחוקק ומערכת המשפט.

הנה דוגמה מהאקדמיה: מהו יעדה הערכי של הדיסציפלינה האקדמית, ה"טוב" שאותו היא נועדה לשרת? האם הטוב הוא חתירה לאמת והוראתה או רק חתירה לאמת והוראתה כפי שהיא נראית לחוקר? האם הטוב הוא חתירה לאמת והוראתה כפי שהיא משתקפת בנרטיב המסופר בקהילת החוקרים או שמא החתירה לאמת והוראתה מתקיימת רק כאשר ניתן לבסס אותה במחקר אמפירי או מתמטי? קוד אתי-פרופסיונלי בתחום האקדמי לא יוכל כמובן להימנע מהכרעות ערכיות מעין אלו על יעדיו המהותיים של המחקר. מצד אחד אין החוקר יכול אלא לחתור לאמת כפי שהיא נראית לו, לפי מיטב שיקול דעתו, ועל פי הנורמות המקובלות בדיסציפלינה שרכש. אמת זו היא גם מה שעליו ללמד את תלמידיו. מן הצד האחר, האקדמיה אינה יכולה, כפרופסיה ציבורית וממוסדת, להשלים עם אלמנט השרירותיות הגלום בתפיסה רלטיביסטית-גרידא או פוזיטיביסטית-גרידא של יעדי הפעילות המחקרית. ברוח תפיסות מעין אלו האקדמיה אינה יכולה לבסס טענה כלשהי ליתרון קוגניטיבי על פעילויותיהם רבות ההשראה של חסידי האסטרולוגיה או תובעי הסמכות המיסטית מחד גיסא, ולהותיר בתחומה את מלוא מרחב ההשכלה והידע מאידך גיסא. בכל מקרה, ברור כי לא ניתן לדון בשאלות האלה ברצינות ללא הכרעות ערכיות, ובמקרה זה גם פילוסופיות, על אודות טבעה של האמת, מקומה התרבותי וכיוצא באלה. ברור שכל הכרעה מסוג זה היא גם הכרעה על זהותה ותפיסתה העצמית של הדיסציפלינה בכללותה.

בין חירות אקדמית לאמת אובייקטיבית

פתרון מסוג אחד לבעיה זו הוא שילוב בין קבלת הסובייקטיביות המובנית של החוקר האינדיווידואלי ובין הענקת עידוד, וכן חירות אקדמית מוחלטת, למבקרו¹¹. זהו הפתרון שבו נוקט

של פרסום אקדמי ובמעמד של מחברי פרסומים. מקובל במקומותינו שפרסום אקדמי אבות רבים לו, ובאופן עקרוני אין פסול בכך ששותפי מחקר יסכימו ביניהם על פרסום משותף של מחקריהם ומאמריהם. אך מי הוא שותף מחקר ששמו ראוי להתנוסס כמחברו של מאמר אקדמי? לעתים מופיעים כמחברים שותפי מחקר לכאורה, שתרומתם העניינית לתוכן המאמר או למחקר שביסודו היא שולית או אפסית. לעתים מדובר בראש היחידה האדמיניסטרטיבית שבמסגרתה התבצע המחקר, במרצים המצרפים שם לעבודות תלמידיהם או ב"טרמפיסטים" מסוגים שונים. אף על פי שנוהג זה נפוץ ביותר, יש להדגיש שמדובר בהונאה אקדמית. רשימות פרסומים כלולות בקורות החיים שמגישים חוקרים ומרצים בדרכם לקידום מקצועי ולקביעות או בבקשות למענקי מחקר. ניפוח קורות החיים על ידי "טרמפים" מן הסוג הנידון יוצר מיצג שווא בפני ועדות המומחים המטפלות בהליכים האלה. סובלנותן של האוניברסיטאות לתופעות מעין אלו מהווה השחתה של הליכיהן האקדמיים, והיא חותרת תחת יכולתה של האקדמיה לעמוד במשימותיה. לעומת זאת, תרבות הפרסום האקדמית יוצרת תמריץ לרשימות פרסומים ארוכות ומנופחות, והיא יוצרת תחום אפור נרחב למדי שבו מטושטשים הגבולות בין חלוקת עבודה (פרסום) לגיטימית ובין שימוש לרעה בהליכים אקדמיים. מעיר

על כך פרופ' אבינועם רכס:

כמה אוניברסיטאות בעולם זיהו זה כבר את הסכנה שבשיטה המעודדת ריבוי פרסומים כבסיס לקידום אקדמי. שיטה זו של "פרסם או מות" מעודדת, בצד זיופים של ממש, גם עבירות אתיות כמו פיצול מידע למאמרים שונים, פרסום כפול של מידע ומעל לכל הענקת קרדיט למי שלא תרם למאמר דבר¹².

העיקרון של פרסם או מות (publish or perish) שבגנותו יוצא רכס הינו ביטוי עממי של עיקרון אקדמי מוצק, שאין לוותר עליו. העיקרון האקדמי המוצק הוא שחברי סגל אקדמי חייבים להביא את עבודותיהם לפרסום פומבי באפיקים מדעיים, כדי לאפשר בקרה מתמדת של עבודתם על ידי מומחים; ככל שהחוקר מפרסם יותר, תרומתו למדע רבה יותר. לעומת זאת, מי שאינו מביא את עבודתו לפרסום או שהיא איננה שורדת את הבקרה המקצועית של עורכים ומוסרי חוות דעת, אינו ראוי למעמדו האקדמי. פרופ' רכס מציע כמה הצעות לתיקון המצב, ובהן התמקדות של ועדות מקצועיות לקידום במספר מצומצם של מאמרים, המסכמים את תרומתו הבלבדית של מועמד. אולם עיקר תיקון המצב הוא בתחום האתיקה. ראשית, יש צורך בהגדרה מדויקת של מושג המחבר לצורכי פרסום אקדמי, כדי למנוע מיצגי שווא ולאפשר, אולי, מתן קרדיט מסוג אחר למי שתרומתם למחקר או למאמר אינה עולה לכדי מעמד של מחבר. שנית, יש צורך בקודיפיקציה אתית מסודרת באקדמיה שתאפשר התגוננות מפני תופעות מן הסוג הזה ותעצים חוקרים וחוקרות ישרים מבלי שיצטרכו בתוך כך להתמודד עם התנכלויות ולחצים.

הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון קובע מפורשות (סעיף 3/1):

לא יפרסם חוקר בשמו אלא מחקר אותו הוא ביצע בפועל, ועל אמיתותו, או על היבטים אחרים של תכניו, הוא יכול להעיד במלוא סמכותו המקצועית... לא יצהיר חוקר על עצמו כמחבר-שותף של מחקר בו אין לו חלק אקדמי ענייני. הצהרה מעין זו מהווה הונאה אקדמית.

מאשרים את הנורמות שאותן הם מבקשים לאתגר. בכל מקרה, פעילותם היא פעילות אקדמית ראויה ומבורכת, הן מבחינת האתגר והן מבחינת האישור המוענק בה לערכים המאותגרים. מרכזיותו של החופש האקדמי באתוס ובאתיקה האקדמית אין משמעה שהחופש האקדמי הוא נטול גבולות. ככל עיקרון אתי, גם החופש האקדמי עלול לעמוד בנסיבות מסוימות בניגוד לעקרונות ולערכים אחרים. בצד החופש האקדמי יש להביא בחשבון בתחום ההוראה האקדמית גם את החובה לשמור על זכויות התלמיד וכבודו ועל הוראות החוק וכן את החובה להפרדה בין תכנים אקדמיים להטפה חוץ-אקדמית, מפלגתית או דתית. החופש האקדמי אינו יכול לשמש כסות להפרת ערכים אלו. החלטת בג"ץ שהוזכרה לעיל¹⁰ קובעת למשל שהחופש האקדמי המוסדי, המעוגן בחוק המועצה להשכלה גבוהה, אינו יכול לשמש כסות לאפליית מרצים בהליכי קידום או הענקת קביעות. בתחום המחקר החופש האקדמי אינו יכול לשמש כסות למחקר בלתי-ראוי מבחינה אתית, אף אם הוא תקין מבחינה מדעית. מחקר שהופק בדרכים בלתי-ראויות, למשל מחקר רפואי בבני אדם ללא קבלת הסכמה מושכלת מן הנבדקים, עשוי להוות עילה להליכים כנגד חוקר, ואין החופש האקדמי יכול לשמש כהגנה נגדו. לפי עקרונות הלסינקי יש לפסול פרסומו של מאמר על מחקר מעין זה, ללא קשר לערכו המדעי. גם הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון פוסל מחקרים שהופקו בדרכים בלתי-חוקיות, בלתי מוסריות בעליל או מנוגדות, והחופש האקדמי אינו מקנה כל הגנה מפני דרישות אלו.

בשנות הפעלתו של הקוד האתי באוניברסיטת בן-גוריון התעוררו לא אחת סוגיות מעין אלו. האם מרצה פוגע בתלמידים בעלי העדפה מינית אלטרנטיבית כאשר הוא מעלה לדיון בכיתתו את הזכות להקמת משפחה חד-מינית ומביע את דעתו נגד זכות זו? האם יכולה טענה של סטודנטים לפגיעה מעין זו להגביל את חירותו האקדמית של המרצה? האם האקדמיה יכולה לכוון "קודים של דיבור" (speech codes) בשירות זכויותיהם של תלמידים לסביבת לימודים שוויונית ומוגנת? הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון דורש הקפדה בכבוד הסטודנט, בזכויותיו ובאוטונומיה שלו, ופוסל כל סוג של אפליה לא עניינית, אולם אין הוא מקבל קודים של דיבור. טענות לפגיעה ייבחנו לפי ההבחנה בין פגיעה מסוג עלבון (offense) לפגיעה מסוג נזק (harm), כולל פגיעה בזכויות. בהיעדר פגיעה מסוג נזק, לא יוגבל החופש האקדמי של המרצה להבעת דעה הגורמת עלבון קבוצתי לתלמידיו. הבחנה זו אינה בלתי-שנויה במחלוקת. יש הטוענים כי עלבון קבוצתי חריף אינו ניתן להבחנה מנוק, וכי זכויות השוויון של תלמידים מקבוצות מיעוט אכן נפגעות מחווי דעות מסוימות. אכן ייתכנו מקרים קיצוניים שבהם ייחצה הקו המבדיל בין עלבון לנזק ותיווצר פגיעה ממשית בכבוד האדם. פגיעה כזאת לא תהיה מוגנת על ידי החופש האקדמי. עם זאת, אין פירוש הדבר שלא ניתן להבחין בין עלבון ונזק באף מקרה. קיימים מקרים רבים שבהם ההבחנה תהיה סבירה, ואחד מקריטריוני הסבירות לעניין זה תהיה דרגת הפגיעה בעיקרון החופש האקדמי. הנה שוב, ערכים מקצועיים ומוסריים משמשים להארה ולהבהרה הדדית.

דוגמאות

להלן דוגמאות אחדות לעקרונות הקוד האתי ולהשפעתם בחיי האוניברסיטה. אחד מפרקי הקוד החשובים עוסק בסוגיות

ועל עצם כשירותו כדיסציפלינה אובייקטיבית. כיצד ניתן אם כן להתמודד עם איום זה ולהשיב את המחקר ליושרתו? עיקרו הציבורי של התהליך המדעי הוא בפומביות ובפתיחותו לבקרה מתמדת וחופשית. רק פומביות ופתיחות הן המבטיחות לטווח ארוך את חשיפתה של כל טענה מחקרית לאמות המידה הביקורתיות המחמירות ביותר, ורק החשיפה לביקורת היא המבטיחה את נטייתו ארוכת הטווח של ההליך המדעי לאמת ולאובייקטיביות. כל אימת שנמנעת פומביות המחקר ופתיחותו לביקורת, ניתן לצפות להיווצרות מחסומים על דרך האמת המדעית ועל דרך האובייקטיביות, ואף הרציונליות, של המחקר המדעי, על ידי היווצרות אורתודוכסיות מחניקות או על ידי עליית נורמות פסולות של הסתרת מידע, שיבוש פרוטוקולים מחקריים ומניפולציות מסוגים שונים. ניגודי עניינים וכמוהם הסכמי מחקר מגבילים הם כמובן מסלולים מובהקים להשעיית פומביות המחקר ופתיחותו לביקורת, ובכך סכנתם. לעומת זאת, דרכו של התהליך המדעי לניקוי האירויות היא דרך הפרסום, הגילוי, המחקר והחשיפה.

הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון מקדיש לסוגיית עצמאות המחקר סעיפים רבים. סעיף ד/3 למשל קובע את העיקרון כי "נאמנותו הראשונה של החוקר היא לעצמאות מחקר ולא-תלותם של ממצאיו בגורמים שרירותיים". נקבעת חובת פומביות במחקר אקדמי, כולל פומביות הממצאים, הנתונים וכל חומר רלוונטי אחר העשוי להידרש לצורך רפליקציה של המחקר. נקבעים סייגים למעורבות גורמים מממנים במהלך המחקר ובדרכי ניהולו: "הזמנה ומימון מחקרים אינה הזמנה או מימון של תוצאות המחקר, אלא רק של המחקר בכללותו". נהלים כגון הקצאת מקטעים מבודדים של המחקר השלם לחוקרים שאינם מכירים את כל פרטיו, התאמת הממצאים לציפיותיהם של גורמים מממנים, הגבלת פרסום מדעי לפי דרישותיו של המממן וכיצא באלה הינן פסולות לחלוטין. עקירת נהלים אלו משורש היא ממשימותיה הדחופות של הקודיפיקציה האתית באקדמיה - וגם תפקיד זה נועד הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון למלא - שכן פיתויי ההשחתה הינם רבים ומרובי עוצמה.

לסיכום, דיסציפלינה מקצועית יסודית, כגון זו המגולמת במחקר אקדמי, הינה ממילא קוד אתי בלתי-מפורש, מתוקף תפיסת הטוב שבה ותפיסת הדרך שבה טוב זה אמור להתממש ולהתיישב עם ערכים אחרים. ככל שמסכת הלחצים על הדיסציפלינה המקצועית הינה מורכבת יותר ואינטנסיבית יותר, נוצר צורך דחוף יותר להפוך את הקוד האתי הבלתי-מפורש לכזה, ואחריותה של הדיסציפלינה המקצועית היא לעשות זאת, שאם לא כן היא תאבד את האוטונומיה שלה בקביעת ערכיה. מה שלא יבוא מבפנים, על בסיס הכרה עצמית, אוטונומית, בגבולות האתיים המובלעים במקצוע, יבוא באורח גס וברוטלי מבחוץ, על חשבון עצמאותה וערכיה העצמיים של הדיסציפלינה. מכך ראוי לה לאקדמיה להיזהר, שכן אובדן עצמאותה הערכית עלול להיות גם אובדנה המקצועי.

כפי שהוזכר לעיל, עקרונות אלו עומדים בניגוד לפרקטיקה הנוהגת בתחומים מסוימים באקדמיה, ותפקידו של הקוד האתי בהקשר זה הוא לשמש כתמרור המחזיר את התנועה משביל צדדי עוקף אל הדרך הראשית. הניסיון המצטבר באוניברסיטת בן-גוריון הוא שחוקרים עשו שימוש בסעיף זה של הקוד בשביל לחסום תביעות לא ראיות להכללת "טרמפיסטים" כמחברים. נכון הדבר שהטמעת עקרונות אלו בקהילה האקדמית רחוקה מלהיות שלמה, אולם במיסוד קוד זה וקודים דומים לו יש כדי להציע תיקון נורמטיבי בתחום מרכזי של הפעילות האוניברסיטאית¹³.

במחקרים שהתפרסמו בספרות הרפואית נבחנה סוגיית הטיית ממצאי מחקרים לפי האינטרסים המסחריים של גורמי המימון שלהם. במאמר משנת 1986 מתואר מחקר שבחן את סוגיית השפעת מקורות המימון למחקר על תוצאות מחקרים קליניים¹⁴. החוקר בחן 107 מחקרים קליניים (controlled clinical trials) שבהם נבחנו טיפולים עם תרופות חדשות בהשוואה לטיפול מסורתיים. בשלב ראשון סיווג החוקר את המחקרים לכאלו שתמכו באמצעי הטיפול החדשים ולכאלו שתמכו באמצעי הטיפול המסורתיים. בשלב שני סיווג את המחקרים לכאלו שנתמכו כלכלית על ידי יצרני תרופות ולכאלו שמקורות המימון שלהם היו כלליים. ממצאיו היו ש-71% מן המחקרים שנבדקו גילו עדיפות לאמצעי הטיפול החדשים, ומהם 43% נתמכו על ידי יצרני תרופות. לעומת זאת, מבין 31 המחקרים שהעלו עדיפות לטיפול המסורתי, רק ארבעה (13%) מומנו על ידי יצרני התרופות. יתר על כן, מחקרים אלו נתגלו כבלתי-רלוונטיים לשאלת השפעת המימון. לפיכך הסיק החוקר כי בשום מקרה לא נמצאה תרופה שיוצרה בידי מממן המחקר כיעילה פחות מתרופה שיוצרה בידי חברה אחרת. מסקנתו הייתה כי קיים קשר סטטיסטי מובהק בין מקור המימון ובין תוצאת המחקר. אין צורך לומר שאלו הם ממצאים מדאיגים, המעמידים בסימן שאלה את מעמדם האובייקטיבי של מחקרים מעין אלו. הממצאים מעמידים בסימן שאלה גם את יכולתם של מוסדות מחקר ואקדמיה המשתפים פעולה עם מחקרים מעין אלו למלא את תפקידם כנאמני הציבור. מחקרים נוספים מעלים ממצאים דומים. בשנת 2003 הצביעו ג'ואל לקסצ'ין ועמיתיו על הטיה דומה¹⁵. בבדיקה של 30 מחקרים נמצא כי מחקרים שמומנו על ידי תעשיית התרופות היו בעלי הסתברות גבוהה יותר לתמוך במוצר של המממן מאשר מחקרים במימון אחר. מסקנת החוקרים הייתה שבאופן שיטתי קיימת הטיה לטובת מוצרים המיוצרים על ידי החברה שממנת את המחקר. נקודת אור במחקרם של לקסצ'ין ועמיתיו היא הממצא כי סיכויי הפרסום של מאמרים ממומני-חברות תרופות הם קטנים יותר (זמן המתנה לפרסום ממושך יותר, סיכוי גדול יותר להתפרסם ב-*Proceedings* מאשר ב-*Peer-reviewed journals*) - ממצא המלמד על כך שהמנגנון המדעי-אקדמי בכל זאת מגלה סימנים של חיות. שני המחקרים שצוטטו מעלים כהסבר אפשרי להטיה את קיומה של הטיית פרסום (*Publication bias*) כללית, כלומר נטייה לפרסם מחקרים עם ממצאים חיוביים ולהימנע מפרסום ממצאים שליליים או לא מובהקים, אף שאלו כוללים מידע חשוב. עם זאת, שני המחקרים מוצאים שאין די בהסבר זה להטיה הנידונה, דהיינו הטיית המממן. הטיה זו מקורותיה ציבוריים: אי-הפרדה בין הון למדע, בין מסחר ומחקר ובין האקדמיה לתעשייה. אי-הפרדה זו מאיימת על יושרת המחקר

8. Dworkin, R. (1999). We need a new interpretation of academic freedom. In L. Menand (Ed.), *The future of academic freedom* (pp. 181-198). Chicago: The University of Chicago Press.
9. ראו גם: נבו, י' (2009). *קודיפיקציה אתית במחקר אקדמי - דילמות ואלטרנטיבות*, הרצאה שניתנה בכנס קוד אתי למחקר אקדמי בישראל, http://www.openu.ac.il/code_of_ethics/nevo.html.
10. ראו למשל בג'ן 7793-05 בו נדחתה עתירת האוניברסיטאות לביטול פסק דין של בית הדין הארצי לעבודה בעניין חשאיות דיוני ועדות מינויים. פסק הדין של השופטת ביניש קובע מסכת כללים החייבים להיקבע בתקנוני האוניברסיטאות.
11. לדיון נוסף, ראו: נבו, י' (2005). שני מודלים של חופש אקדמי - המקרה הישראלי. *תרבות דמוקרטית*, 9, 167-137.
12. הארץ, מדור בריאות, 11.03.07.
13. קוד אתי ספציפי לעניין זה הונהג על ידי קבוצה של עורכי ביטאונים רפואיים (The International Committee of Medical Journal Editors). הקוד הוא חלק ממסכת דרישות אחידות לפרסום בכתבי עת רפואיים המכונה: "Uniform Requirements for Manuscripts Submitted to Biomedical Journals: Writing and Editing for Biomedical Publication". <http://www.icmje.org>.
14. Davidson, R.A. (1986). Sources of funding and outcome of clinical trials. *Journal of General Internal Medicine*, 12(3), 155-158; Brown, J.R (2008). Politics, method, and medical research. *Philosophy of Science*, 75, 756-766.
15. Lexchin, J., Ber, L.A. Djulbegovic, B. & Clarrk, A. (2003). Pharmaceutical industry sponsorship and research outcome and quality: Systematic review. *BMJ* 2003;326:1167-1170 doi:10.1136/bmj.326.7400.1167 (Published 29 May 2003). <http://www.bmj.com/content/326/7400/1167.full>
1. ראו: <http://web.bgu.ac.il/NR/rdonlyres/A3113932-0457-4532-BF64-6DCCB9D700CD/42373/rcode.pdf>
2. דרישות אלו והצעות ארגוניות בצידן באו לידי ביטוי בהמלצות ועדת מלץ. ראו: *המלצות הוועדה הציבורית לבחינת המבנה הארגוני של המוסדות להשכלה גבוהה*, בראשותו של שופט ביהמ"ש העליון (בדימוס) יעקב מלץ (ינואר 2000). <http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m00150.pdf> גם השינויים הארגוניים באוניברסיטת בן-גוריון, כולל חוקת משנת 2004, באו לעולם בעקבות דוח ועדת-מלץ (ומסמך גרוסמן שבה בעקבותיו).
3. סעיף 8 בחוקת האוניברסיטה (החוקה והתקנון הכללי, 2004), קובע: "הסנאט יגבש קוד אתי וכללים להתנהגות הסגל האקדמי ויביאו לאישור הוועד המנהל". בעקבות הנחייה זו הקים הסנאט ועדה להכנת הקוד האתי, וזה אושר בשנת 2007.
4. קיימת גם דרישה בין-לאומית גוברת לקודיפיקציה אתית באקדמיה ובדיסציפלינות אקדמיות ספציפיות. כך למשל נוסדו בעשורים האחרונים קודים רבים של אגודות מקצועיות שונות כגון אגודת האנתרופולוגיה האמריקאית או החברה האמריקאית לביוכימיה. ראו אתר: http://ethics.iit.edu/codes/index_detailed.php?key=edu&HPSESSID=5e155fd9559 של ה-Illinois Institute of Technology Center for the Study of Ethics in the Professions אתר זה מכיל מאות קודים אתיים מסוג זה. הקוד האתי של אוניברסיטת בן-גוריון שונה מרבים מקודים אלה בהיותו קוד של מוסד אקדמי ולא של דיסציפלינה ספציפית, אך למרות זאת יש בו נושאים המשותפים לקודים רבים מעין אלו.
5. גור-זאב, אילן (עורך; עיונים בחינוך). 2005. *קץ האקדמיה בישראל? חיפה: הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה*.
6. להצרת הלסינקי בגרסתה האחרונה (2008) ראו: <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/>
7. שפיר, ג'. תשס"ז. אתיקה במחקר בפסיכולוגיה. בתוך ר' לנדאו וג' שפיר (עורכים), *אתיקה במחקר* (עמ' 291-308). ירושלים: מאגנס.

קרן חינוך ארצות הברית-ישראל United States-Israel Educational Foundation

לשלב פוסט-דוק אמריקאי במחקרים שלך בעזרת המימון והמוניטין של תכנית פולברייט

המועד האחרון להגשת מועמדות למענקי 2013/2014 - 2014/2015: **1 באוגוסט, 2012**.

מידע מפורט על התכנית והוראות להגשת מועמדות ניתן למצוא באינטרנט: <http://www.fulbright.org.il/index.php?id=1317>
<http://catalog.cies.org/viewAward.aspx?n=2416>
http://www.cies.org/us_scholars/us_awards/Application.htm

להסברים נוספים או לפנות ליג'ידי סטבסקי, jstavsky@fulbright.org.il, 03-5172392.

קרן חינוך ארה"ב-ישראל, המנהלת את תכנית פולברייט לחילופי סטודנטים ומרצים בין ישראל לארה"ב, ממשיכה להפעיל תכנית מלגות ייחודית לחוקרים בתר-דוקטורים אמריקאים.

קרן חינוך ארה"ב-ישראל מציעה **8 מענקים** לעמיתים בתר-דוקטורים אמריקאים אשר יעסקו במחקר בישראל בשנים האקדמיות 2013/2014-2014/2015. החוקרים שייבחרו ייהנו **ממלגת פולברייט בסך \$40,000** (\$20,000 לשנה x 2 שנים), בנוסף למילגה שיעניק המוסד המארח.

קרן חינוך מבקשת מכם, חוקרים במוסדות להשכלה גבוהה, לפנות אל השותפים שלכם בארה"ב כדי שביאו את התכנית לתשומת ליבם של החוקרים הצעירים העובדים איתם.

